

K.RAXMANOV SHİĞARMALARINDA SINONIMLERDİN QOLLANILIWI.

Perijamal Turğanbaeva

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti tayanış doktorantı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17771045>

Anotaciya. *Bul maqalada K.Raxmanovtın dramalıq shıǵarmalarında qollanılǵan sinonimler haqqında sáz etilgen.*

Gilt sóz: *sózlerdın kóp mánililigi, tuwra hám awıspalı mání, sinonim.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИНОНИМОВ В ПРОИЗВЕДИЯХ К.РАХМАНОВА

Аннотация. *В статье рассматриваются синонимы, используемые в драматических произведениях К.Рахманова.*

Ключевые слова: *полисемия слов, прямое и дополнительное значение, синоним.*

THE USE OF SYNONYMS IN THE WORKS OF K.RAKHMANOV

Abstract. *This article discusses synonyms used in the dramatic works of K.Rakhmanov*

Key word: *Polysemy of word, literal and impied meaning, synonymy*

Qaraqalpaq kórkem ádebiyatınıń rawajlanıwı menen bir qatarda qaraqalpaq ádebiy tili de rawajlana basladı. Sebebi, xalıq tili kórkem sóz iyeleri bolǵan shayır hám jazıwshılar shıǵarmalarında qayta islenip, ele de bayıtılıp, sózlerdın mánisi hár qıylı semantikalıq ózgesheliklerge iye bolıp bardı.

Milliy mánawiyatımızdın sarqılmas bulaǵı bolǵan ana tilimizdi hár tárepleme izertlew, rawajlandırıw, jetilistiriw bızın hár birimizdın wazıypamız. Prezidentimiz aytqanıday “Biz xalqımızdın táǵdiri, erteńgi kúni haqqında oylar ekenbiz, eń áweli, milletimizdın hasıl pazıyletlerin, ájayıp úrp-ádetlerin, biytákirar kórkem ónerimiz hám ádebiyatımızdı, ana tilimizdi kóz qarashıǵınday saqlawımız zárúr”.

V.V.Vinogradov óziniń «Kórkem ádebiyat tili haqqındaǵı ilim hám onıń wazıypaları» miynetinde «til» sózi eki túrli mánide qollanıwın kórsetedi: 1) anaw yamasa mınaw milliy tildin sistemasın sáwlelendiriwshi «sóylew» yamasa «tekst» (ádebiy til tariyxı, tariyxıy grammatika hám leksikologiya ushın analizlew materialı) mánisinde; 2) óner tili, kórkem súwretlew quralları sisteması mánisinde.

K.Raxmanov shıǵarmalarında paydalanılǵan sózlerdın semantikalıq qollanıw ózgesheliklerin úyreniw úlken áhmiyetke iye. Dramaturg ózi dóretken pesalarında insan kelbetin, xarakterin ashıp beriw maqsetinde onı ádebiy kórkemlik jaqtan bezep, dramalıq, komediyalıq, tragediyalıq obrazlar jaratadı. Álbette, kórkem súwretlewsiz xarakter jaratıp bolmaytuǵınlıǵı belgili. Kórkem súwretlew ádebiy obrazdın bir bólegi bolıp esaplanadı.

K.Raxmanov shıǵarmalarında sózdi óz ornında qollanıwı arqalı qaraqalpaq tiliniń sózlik quramınıń ele de rawajlanıwına úlesin qosqan kórkem sóz sheberi esaplanadı.

Solay etip, biz avtordın dramalıq shıǵarmaların semantikalıq ózgesheliklerin anıqlaw ushın sózlerdın kóp mániligi, tuwra hám awıspalı mánileri, sinonim, antonim, omonim sózlerdi, tildin qaymaǵı esaplangan frazeologiyalıq sóz dizbeklerin hám naqıl-maqallardı úyreniw kerek dep esapladıq.

Sinonimler. Sinonimler tildin, sóylewdin sonday-aq kórkem shıǵarma tiliniń qanshelli sulıwlıǵın, tásirtiligin, baylıǵın kórsetip beretuǵın qurallardıń biri bolıp esaplanadı.

Olar jámiyette qatnas talaplarına say payda boladı hám tildiń sózlik quramın ele de rawajlandıradı.

Sinonim grek tilinen alıńǵan “sinonimos” yaǵnıy bir atamalı, bir atalas, óz ara mániles sózler. Degen menen sinonimler mánilik jaqtan bir-birine júdá jaqın bolsa da bárqulla biriniń ornına ekinshisi qollanıla almaydı. Bul haqqında A.Bekbergenov óz maqalasında: “Sırtqı formaları (sózlerdiń túbirleri) hár túrleri bolsa da mánileri júdá jaqın, (hátteki, ayırım kontekstte birin-biri almastıra alatuǵın) hám bir mazmunda túrli belgiler menen sıpatlap, oǵan qosımsha máni beretuǵın sózler. Sinonimler bir ayılǵan sózdi qayta-qayta tákirarlamay, oy-pikirdi tolıqtırıp hám kórkem etip aytıw ushın xızmet etedi” dep aytıp ótedi.

Tilde sinonimlerdi orınlı tańlaw pikirimizdi átiraptaǵılarga anıq jetkeriwge, kerekli jerinde onıń hár túrli variantlarınan ónimli paydalanıw pikirdi rawajlandırawǵa hám zárúr mánini payda etiwge xızmet etedi. Bul, álbette, jazıwshınıń jeke stilin jaratıwǵa da járdem beredi.

K.Raxmanovtıń dramalıq shıǵarmalarında sinonimler jiyi qollanılǵan. Bular ayılajaq pikirge kórkemlilik, obrazlılıq berip, shıǵarmalar tiliniń bay ekenligin kórsetiw menen birge bir sózdi tákirarlamaw, kórkem teksttiń sulıwlıǵına erisiw hám usılay kórkem sóz sheberiniń jeke stilin kórsetip beriw ushın qollanılǵan. Mısalı:

-Astımızǵa bir-bir *arǵımaq* tawıp minbesek bolmaydı, Izban.

-At miniwimiz kerek deysen be? (Izban)

Biz olardıń mal-dúnyaların tartıp alıp *gedeylerge* úlestiremiz.

Baylar shaynap, *jarlılar* jutıp otıra bere me? (Izban)

Apa bıyl barlıq adaǵansılıqtı qoyıp jerimizge *daqıl* egeyik.

Alıp bolıpsań, erteń *egin* egejaqız.

Ne qılasań akeleseń. Endi sen jalańput júrgen náreste emesseń. *Shókelep* júrgeniń bar ma edi. (Izban)

Balańa kimniń qızın *qolaylap* júrseń? (Jaralı júrekler)

Arzıkópırdegi ılaq oyın waqtında *topalań* shıǵıptı.

Awa húkimettiń sıyasatına qarsı *qozǵalań!* (Izban)

Kishem kóp kúnnen berli qapalanıp, jılap júrgoy.

Úyinde bir qonaq bar eken... Ekewi más bolıp uyqılap qalıptı. *Jeńgeyge* aytıp kettim (Jaralı júrekler)

Kelin durıs aytadı, sen birewdiń *shańaraǵın* taydırıp kete bereseń be?

Meni óz *xojalıǵımda* shermende qılıp kete beremen dep oylaysań ba? (Jaralı júrekler)

Ańǵarǵanıń jaqsı, *balam*.

Ákeńniń tilin alsań xor bolmaysań *qulınım*. (Jaralı júrekler)

-Qoydıq –qoydıq! *Qatın*, usı kóterip soqqaylıǵıń bar da! Bolmasa jap jaqsı *hayalsań-aw*. (Urını qaraqshı bastı)

Sapar ata ǵoy. *Biyshara* bir shoq ǵarrı edi.

Jarqılǵan kelini bar edi *paqırlardıń!* (Jaralı júrekler 28-b)

Jaratqannıń isine shara joq, Sapar ǵoshshım.

Ya, *jabbar iyem*, óziń yar bola gór. (Jaralı júrekler 21-b)

Qudayǵa shúkir, qolıń qurı emes ǵoy.

Allataala biriñdi mın etsin, quda (Jaralı júrekler 22-b)

Márt bolsañ, urısqa barıp, usı kúshiñdi *dushpanğa* kórset!

Meniñ *jawım*-sen! Sennen basqa *jawım* joq. (Jaralı júrekler 20-b)

Bul mısallarda avtor shıǵarma tiliniñ ele de bay bolıwı ushın hár qıylı sinonimlerden paydalanǵan. Birinshi gáptegi argımaq sóziniñ ornına ekinshi gápte at sózin ornın qollanǵan bolsa, keyingi mısallardaǵı gedey sóziniñ ornına jarlı, daqıl sóziniñ ornına egin, shókelep sóziniñ ornına qolaylap, topalañ sóziniñ ornına qozǵalañ sıyaqlı sinonim sózlerdi óz ornında kishigirim mánilik ózgesheligine qaray sáykes qoyıp qollanǵan, sonday-aq kishe-jeñgey, shańaraq-xojalıq, balam-qulınım, qatın hayal, biyshara-paqır, jaratqan-jabbar-quday-allatala, dushpan-jaw sinonimleri de ornın paydalanılıp sózlerdiñ tákirarlanıwına jol qoyılmaǵan.

Komponentleri sinonim bolǵan jup sózler de shıǵarmalar tilinde qollanılǵan:

Ol haqıyqat ash-jalañashtı, jarlı-jabıqaylardı *qollap-quwatlawdı* niyet etken húkimet bolsa, bunday qanxor emes shıǵar. (Izban)

Ákemnen qalǵan *azlı-kem* óli dúnyanı da atamnıñ ayaq ushına jiberdiñler. (Izban)

Buniñızǵa raxmet! Biraq biziñ Izban da ne jumısıñız bar? Bul bir *asıp-tasıp* atırǵan bay emes. (Izban)

Meniñ ishki sarayım toqtawsız jılaydı, bul *uw-záhár* kóz qarasların tamshıǵa aylanıp kózden aǵıp ketkeni jaqsı eken ğoy. (Izban)

Hey, sen taǵı keldiñ be (alarńp qaraydı) baydıñ malların, *dúnya-múlklerin* tartıp alamız. (Izban)

Az-maz shıdaǵanıñızda boladı ğoy usındaydan *awıl-eldiñ* awızbirshiligi qashadı-dá! (Izban)

Bundaǵı ash-jalañashtı, jarlı-jabıqaylardı *qollap-quwatlawdı*, azlı-kem, asıp-tasıp, *uw-záhár*, *dúnya-múlklerin*, *awıl-eldiñ* jup sózleri óz-ara sinonimler bolıp, olar ulıwmalastırılıshı, kúsheytıwshi mánige iye bolǵan.

Sinonimler shıǵarmalarda hár jerde kelip sinonim bolıwı menen birge bir qatarda kelip birgelkili aǵzalırdı da payda etedi. Mısalı:

Waqtında *aytısqan*, *tartısqan* adamlardıñ ekewi de o dúnyaǵa ketti. (Urını qaraqshı bastı)

Bala shaǵaların *qorqar*, *úrker*, soar.. (Izban)

Ey *párwardigar*, saqawatlı *qudayım*, *mushrı panaxım*, meniñ tileklerimdi mústajap etkeyseñ! (Izban)

Jaq endi umıt tiri gezdegi,

Mártebe, *abıray*, *dańq* degenlerdi. (Urını qaraqshı bastı)

Men... (kúledi) jaslıq baǵın aralap júrmen. *Mazalı*, *shiyrin* miywelerden bir sebetin alıp baraman. (Abıyǵa babıy)

Ekensiz emes sulıwsań de. *Sulıwsań*, *gozzalsań* de onıñ menen júregim jarılıp ketpeydi. (Yar diydarı)

-Ataman? Ataman degen bayaǵı baspashılardıñ *basshısı*, *sárdarı* emes pe? (Abıyǵa babıy)

Elimiz, *xalqımız* tınısh jasasın.

Sawap is eteyik hár bir qádemde (Abıyǵa babıy)

Men olarǵa anaw-mınaw dep atırǵanım joq. Qudayǵa shúkir bayaǵı *ashlıqtı*, *joqshılıqtı* umıtıp kiyatırmız. (Jaralı júrekler)

Joqaridağı mısallarda qollanılğan sinonim sózler **gradaciyalıq** sıpatqa iye bolıp, shıǵarma tiliniń kórkemliligini arttırgan. Sonday-aq, K.Raxmanov shıǵarmalarındaǵı qollanılğan sinonimlerdiń payda bolıw jollarına názer awdarıp ótsek.

1. Jeke turǵanda ulıwma mánileri bir-birine jaqın turaqlı sinonimler.

Jetistik biz *Ǵárezsizlik* zamanǵa,

Erkinlik berildi barlıq adamǵa. (Abıyǵa babıy)

2. Qosımta qosılıw jolı menen jasalǵan sinonimler.

Men olarǵa anaw-mınaw dep atırǵanım joq. Qudayǵa shúkir, bayaǵı *ashlıqtı, joqshılıqtı* umıtıp kiyatırmız. (Jaralı júrekler)

Jetistik biz *Ǵárezsizlik* zamanǵa,

Erkinlik berildi barlıq adamǵa. (Abıyǵa babıy)

3. Basqa tilden ózlesken sózler túpkilikli sózler menen sinonim bolıp qollanǵan:

-Házirgi tártip boyınsha kóshpes mülkimizdi de, kóshetuǵın mülkimizdi de mámlekettiń iyeliginen shıǵarıp alamız da *kim zıyat sawdasına* shıǵaramız, *aukcionǵa*. (Yar diydarı)

Qullası, dóretiwshi shıǵarmalarındaǵı sinonim sózler sózlik quramımızdın baylıǵınan derek beredi, hám olar avtor tárepinen júdá sheberlik penen jumsalǵanın kóremiz.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий ўзлигимиз ва мустақил давлатчилигимиз тимсоли (Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи) // «Халқ сўзи». 2019, 22 октябрь.
2. Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. -М.: Высшая школа. 1981. -С.84.
3. К.Рахманов «Избан» Нөкис. 1994.
4. К.Рахманов «Абыйға-бабий» Нөкис. 2002.
5. К.Рахманов «Урыны қарақшы басты» Нөкис. 2010
6. К.Рахманов «Яр дийдары» Нөкис. 2010